

Tomasz Maćkowski

**NUMIZMATYKA NA POGRANICZU RÓŻNYCH SPECJALNOŚCI
ŻETONY CZY TOKENY?
UWAGI O NAZEWNICTWIE NOWOŻYTNYCH NUMIZMATÓW**

ABSTRAKT Celem niniejszego artykułu jest prześledzenie znaczenia pojęcia „żeton” na gruncie języka polskiego i zasygnalizowanie zbyt szerokiego zakresu stosowania tego terminu w numizmatyce polskiej. W europejskiej terminologii numizmatycznej „jeton/jetton” oznacza najczęściej to samo co w języku polskim „liczman/ podskarbiówka”. Natomiast polscy badacze nazywają współcześnie „żetonami” m.in. wykonane w XIV-XVIII w. ołowiane zabytki sygnowane różnorodnymi znakami, które najczęściej były wykorzystywane do rozliczania pracy, powinności, uprawnień bądź określonych dóbr materialnych. Jest to bardziej wynikiem stosowanej w środowisku badaczy po II wojnie światowej konwencji, niż wyrazem historycznego rozwoju pojęcia. Ponadto, w czasach coraz bardziej wdzierającego się do naszej rzeczywistości języka angielskiego fakt, iż „jeton” „żetonem” wcale nie jest – może prowadzić do szeregu nieporozumień w opisie dawnych artefaktów.

Słowa kluczowe: terminologia numizmatyczna, żeton, Gdańsk

ABSTRACT The article discusses the usage of the word “żeton” in Polish numismatic terminology. Over the last two decades archaeological excavations in Gdańsk have uncovered a very large number of small pieces of sheet lead stamped with the coat of arms of the city of Gdańsk, personal marks, or various emblems. Some of the municipal tokens dating to the 16th and 17th centuries found in Gdańsk are inscribed with the German word “Zeichen” or “Teken”. Both terms can be translated as “token”, but in contemporary Polish numismatic terminology they are termed “żetony”. The author examines the very meaning of the latter term in Polish, pointing out that originally during the Middle Ages there was a significant difference between “żetony” and “Zeichen” or “Teken” (tokens). It was not until the end of World War II that the Polish research community adopted the practice of mixing both terms in a way that actually compromised their historical meaning. Thus the author suggests that it is highly desirable to reconsider the usage of both terms in order to develop a more precise definition of the artifacts in question and to avoid unnecessary misunderstanding.

Key words: numismatic terms, token, Gdańsk

Ze względu na swoją wielkość, znaczenie gospodarcze w regionie oraz natężenie międzynarodowych kontaktów handlowych, Gdańsk był pod względem ekonomiczno-kulturowym najbardziej otwartym na Europę miastem dawnej Rzeczypospolitej. Do tutejszego portu trafiali kupcy niemal z całej Europy. Przybysze z miast hanzeatyckich, z Niderlandów, z Anglii, wraz z towarami, sprowadzali nowinki technologiczne i kulturowe, które w mniejszym lub większym stopniu znajdowały recepcję nad Motławą. Szczególnie dotyczyło to praktyk organizujących życie portowe oraz rynkowe. Współczesne badania archeologiczne odkrywają w Gdańsku m.in. najróżniejsze środki płatnicze, odważniki, liczmany, rozliczeniowe znaki

ołowiane¹. Z czasem, niektóre uzyskiwały polskobrzmiące odpowiedniki językowe (jak wspomniane liczmany względem niemieckich *Rechenpfennigen* i francuskich *jetons*), inne, często w spolszczonej formie, trafiały bezpośrednio do polskiej terminologii. Obok monet i liczmanów do najliczniej wydobywanych nad Motławą numizmatów należą ołowiane znaki określane we współczesnej literaturze najczęściej „żetonami”.

Celem niniejszego artykułu jest zasygnalizowanie zbyt szerokiego, zdaniem autora, zakresu

¹ Garlicki 2013: 285-307; Paszkiewicz 2013a: 355-378, 2013b.

stosowania terminu „żeton” i przesłedzenie jego obecności oraz znaczenia na gruncie języka polskiego – z nadzieją, że znajdzie to odzew w środowisku numizmatycznym, a w konsekwencji skłoni badaczy do dalszej analizy, weryfikacji i usystematyzowania pojęć numizmatów nie będących monetami.

Wydany w 1998 roku „Słownik Języka Polskiego” podaje dwa znaczenia terminu „żeton”: (1) *metalowy znaczek upamiętniający jakieś wydarzenie lub będący oznaką przynależności do jakiejś organizacji*; (2) *krążek z metalu lub tworzywa sztucznego, używany zamiast pieniędzy w grach hazardowych, automatach telefonicznych itp.*². Natomiast „Leksykon numizmatyczny” opublikowany w 1994 r., definiuje „żeton” jako *monetopodobny przedmiot służący jako dowód płatności lub udzielonych świadczeń, jako znak kontrolny lub rozpoznawczy*³.

Powyższe definicje mają wspólnie na tyle szeroki zakres semantyczny, że pozwalają „żetonami” nazwać prawie wszystkie obiekty monetopodobne. Niemniej między obu terminami istnieją zasadnicze rozbieżności. „Słownik Języka Polskiego” stara się zachować etymologiczną genezę „żetonów/*jetons*”, które przede wszystkim służyły celom rachunkowym⁴, niemniej ich ikonografia często stanowiła znakomity środek propagandowy, z czego chętnie korzystał w XVI-XVII wieku zwłaszcza dwór francuski (definicja nr 1), i które od XVII wieku były również wykorzystywane w grach hazardowych (definicja nr 2). Natomiast definicja numizmatyczna została wyabstrahowana z genezy terminu, przyjmując uwspółcześioną wersję, projektowaną z kolei na czasy dawniejsze i kategorie artefaktów, które pierwotnie nie były w ten sposób określane. W ujęciu numizmatycznym bardziej adekwatnym odpowiednikiem definicji nr 1 będą medale i odznaki, natomiast definicji nr 2 – liczmany/podskarbiówki⁵. Zmierzam do konstatacji, iż „żeton/*jeton*” to pierwotnie to samo co „liczman/podskarbiówka”, podczas gdy kategorie współcześnie

w języku polskim nazywane „żetonami” w średnio-wieczu i w okresie nowożytnym miały inne nazwy.

Dobrą egzemplifikacją projekcji współczesnej terminologii na czasy dawniejsze są właśnie gdańskie „żetony”. J. Dutkowski i A. Suchanek, autorzy jednej z pierwszych publikacji gromadzących i charakteryzujących te artefakty, stosowali do ich nazwania zarówno termin „marki”, jak również „żetony”⁶. Jednak w literaturze przedmiotu przyjęło się głównie to drugie określenie⁷. Najstarsze obiekty tego typu odnajdywane w Gdańsku są datowane na 2 poł. XIV i XV wiek. Najczęściej są to krążki zawierające ikonografię w postaci pola okręgu podzielonego krzyżem na ćwiartki, bądź na jeszcze mniejsze części; a także wyobrażenia gwiazdek i kwiatów. M. Mitchiner i A. Skinner doszukują się genezy tego typu wytworów w ruchu pielgrzymkowym⁸. Podczas gdy denary pozostawały jeszcze zbyt dużymi jednostkami monetarnymi dla opłacenia drobnych usług, za pomocą dystrybuowanych przez Kościół tokenów cynowych, a później ołowianych można było rozliczyć niewielki posiłek w gospodzie, opłacić myto lub nocleg. W podobny sposób finansowana była przez średniowieczne wspólnoty religijne pomoc materialna dla duchowieństwa, służby kościelnej oraz wsparcie dla ubogich.

Fig. 1. Znalezione w Gdańsku znaki ołowiane, prawdopodobnie służące pomocy ubogim⁹

Od XVI stulecia władze Gdańska za pomocą ołowianych znaków z herbem miasta rozliczały wykonanie przez mieszkańców obowiązkowego szarwarku, uiszczanie niektórych podatków – zwłaszcza akcyzy, jak również prawa do wjazdu i możliwości prowadzenia handlu w obrębie murów. Herbem miasta sygnowane były także znaki

² Słownik Języka Polskiego III, 1998: 1021.

³ Mikołajczyk 1994: 346 – autorem hasła jest J. Piniński.

⁴ Rouyer, Hucher 1858: 11-35; Dugniolle 1876: IX-XLIII; Nagl 1888: 1-44; Rondot 1904: 47-59; Smith 1921: 17-70; Pastoureau 1984: 18-37; de Turckheim-Pey 1997: 8-16; Roelandt, Sombart, Prieur 2005: 11-14; liczmany odnalezione w Gdańsku – Paszkiewicz 2013: passim.

⁵ Podskarbiówki to podgrupa liczmanów polskich wyróżniona ze względu na emitenta (król, podskarbiowie) z przeznaczeniem przede wszystkim do stosowania w skarbowości centralnej; szerzej – Mikołajczyk 1994: 238.

⁶ Dutkowski i Suchanek 2000: 277-312.

⁷ Dutkowski 2007, passim; Garlicki 2013: 285-307; Kowalski 2004: 3-7; Maćkowski 2008: 60-65, 2009: 3-7.

⁸ Mitchiner, Skinner 1983: 34.

⁹ Zamieszczone w artykule fotografie prezentują zabytki pochodzące z kolekcji prywatnych; opublikowane zostały one za zgodą ich właścicieli. Pełna dokumentacja obiektów jest w posiadaniu autora.

identyfikujące uprawnionych do zebrania, a prawdopodobnie także te, które były przeznaczone na pomoc ubogim finansowaną z municipalnego budżetu. W podobny sposób, tyle że właściwym dla nich godłem, swoją pomoc sygnowały bractwa miejskie, np. Bractwo św. Jerzego lub Bractwo Trzech Króli.

Fig. 2. Gdańskie znaki municypalne rozliczające prace szarwarkowe przez Urząd Wałowy (Wallgebäude)

Fig. 3. Pochodzące z Gdańska znaki ołowiane (tzw. gmerki) ze znakami osobistymi kupców i rzemieślników

Znaki ołowiane były także wykorzystywane przez wspólnoty religijne, np. jako tzw. „żetony komunijne” (Kirchenzeichen, Abendmahlsmarken). Zostały one wprowadzone przez kalwinistów francuskich i przejęte także przez parafie luterańskie w Gdańsku. Artefakty tego typu były rozprowadzane pomiędzy członków wspólnoty godnych przyjęcia komunii, a także, w dobie licznych konfliktów religijnych, dla ochrony wiernych przed obcymi, którzy takiego znaku identyfikacyjnego nie posiadali¹⁰.

Znane są także znaki przedstawiające godła cechowe, np. nożyce krawieckie. Mogły one służyć rozliczeniom statutowych powinności, bądź jako forma gratyfikacji.

Najliczniej reprezentowanymi gdańskimi znakami ołowianymi są wytwory przedstawiające osobiste znaki kupców lub rzemieślników, potocznie określane „gmerkami”. Prawdopodobnie były one wykorzystywane do rozliczania usług wykonywanych na ich rzecz, wymienianych na koniec na pieniądze bądź na posiłek.

Cechą wspólną wszystkich powyższych kategorii „żetonów/tokenów/znaków” jest zastosowanie ołowiu (ewentualnie stopu cyny i ołowiu) jako materiału wykonania. Zapewne wynikało to przede wszystkim z faktu, że ołów był łatwo dostępny (np. z wyrzucanych po zakupie sukna ołowianych pieczęci towarowych, którymi sygnowano odpowiednią jakość oraz właściciela tkanin), stosunkowo tani oraz nietrudny w obróbce. W przeciwieństwie do liczmanów większość „żetonów/tokenów/znaków”, zwłaszcza w nowożytności, miała charakter prawny – były sygnowane herbem miasta, godłami cechowymi, gmerkami kupców i rzemieślników, bądź przynależała do konkretnych, nazwanych w legendach otokowych parafii. Ich zastosowanie często było regulowane ordynacjami, statutami i niesło odpowiednie konsekwencje prawne. Służyły przede wszystkim celom administracyjnym i rozrachunkowym wobec władz miasta, bractwa, parafii, cechu bądź prywatnego zleceniodawcy. Zarazem często mogły być one wymieniane na konkretne dobra materialne, będąc swoistymi talonami, bądź na określoną sumę pieniędzy. Natomiast zasięg ich funkcjonowania oraz ważności zazwyczaj nie przekraczał obszaru jurysdykcji miasta (rzadziej kraju – Prus Królewskich) i dotyczył konkretnych sytuacji w wymiarze czasowym.

Materiał wykonania zdecydowanie odróżnia te artefakty od „liczmanów/*jetons*” wybijanych najczęściej ze stopu miedzi.

M. Mitchiner w swoim monumentalnym dziele ilustrującym oraz charakteryzującym zachodnioeuropejskie żetony i tokeny, wyraźnie obie te kategorie rozróżnia. O ile te pierwsze służyły głównie celom obrachunkowym, to tokeny mogły pełnić rolę lokalnego substytutu drobnej monety, lecz przede wszystkim były znakami metalowymi uprawniającymi do wymiany na określone dobra materialne¹¹.

Niemniej zauważalna w materiałach z Gdańska klasyfikacyjna rozłączność w surowcu wykonania „żetonów/tokenów” i „jetonów/liczmanów”, nie miała charakteru uniwersalnego. Należy tu

¹⁰ Bahrfdt 1910: 172; McWhorter Tenney 1936: 11-16; Mentzer 1999: 220-221; Kowalski 2004: 3-7.

¹¹ Mitchiner 1988: 18.

Fig. 4. Odnalezione w Gdańsku liczmany

wspomnieć o francuskich *méreaux*, które od średniowiecza wręczane duchowieństwu i służbie kościelnej, mogły być wymieniane na posiłki, ale z czasem zyskały określaną wartość wymienną w pieniądzu¹². Od XVI wieku *méreaux* były wybijane z mosiądzu. Podobnie, także te angielskie tokeny, które były wykorzystywane jako drobna moneta zastępcza, od końca XVI wieku były wykonywane z mosiądzu.

samych artefaktach. Najczęściej są to *Zeichen* (znak) lub dla wyrażenia ołowiu jako materiału wykonania *Bleizeichen* (znak ołowiany). Rzeczownik *Zeichen* był poprzedzany przedrostkiem określającym emitenta lub przeznaczenie znaku *Walzeichen*, *Zisezeichen* (tzn. *Accisezeichen*). Nieco rzadziej stosowana jest nazwa *Teken/token*, także tłumaczona jako „znak”¹³.

Fig. 5. WALZEICHEN,
1558, z orłem
Prus KrólewskichFig. 6. WALZEICHEN
z herbem Gdańska
(na zdjęciu odwróconym)

Fig. 7. WALTEKEN DER STADT DANC/ZKE (15)77

Wracając do nazewnictwa gdańskich znaków ołowianych – miały one własne określenia udokumentowane w archiwaliach, a także utrwalone na

Trzecim z określeń jest „Marke/marka”. Termin był głównie stosowany wobec znaków osobistych wyciskanych w ołowiu.

Oczywiście wszystkie trzy wersje: „Zeichen/Teken/Marke” pochodzą z języka niemieckiego.

¹² Fontenay1854: 64-101; Feuardent 1904: V-XIII; Pastoureau 1984: 38-40; Labrot, Henckes 1989: 39-41, 82-87, 128-129; Roelandt, Sombart, Prieur 2004: 126-137.

¹³ Stade, Luther 1737: 748.

Terminologię tę, na początku XX wieku, nadal stosował E. Barfeldt¹⁴. Polskimi recepcjami niemieckich nazw są „cecha”, „marka” i „gmerk”. Natomiast wywodzący się z języka francuskiego „jeton”,

na gruncie polskim zyskał miano „liczman”, ewentualnie „podskarbiówki”¹⁵.

Prześledźmy obecność wymienionych terminów w języku polskim od XVI do początku XX wieku¹⁶.

	liczman	marka	zeichen	żeton/jeton
Słownik polszczyzny XVI wieku, red. M. R. Mayenowa, t.12, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1979	t.12, s.241-242 1) Metalowa blaszka lub kółko, używane do liczenia (może też do gry);	-----	t.3, s.136 2) Cech – znak, oznaka s. 137 1) Cecha – znak, oznaka, znamię	-----
Gregorii Cnapiii (...) Thesauri Polono-Latino-Graecii, t.1, Kraków 1621	s. 362 Liczmany - Abaculi	-----	s. 1441 Znak na pieniądzach wybity/ Cecha	-----
Dasypodius catholicus, hoc est, Dictionarium Latino-Germanico Polonicum..., Gdańsk 1642	Liczman/Calculus /Rechenpfennig	Znak/(...) Gemerck/ (...)	– Cecha/ Zeichen/ Wahrzeichen – Znak/(...) Zeichen/(...) Gemerck/ Wahrzeichen	-----
M. A. Trotz, Nouveau dictionnaire françois, allemand et polonois: enrichi de plusieurs exemples de l’histoire polonoise, des termes ordinaires des arts et des remarques de grammaire les plus necessaires (...), t. 2, Leipzig 1747	-----	-----	-----	s. 3073-3074 – Jetton – Rechenpfennig, Zahlpfennig – Liczman – Jett – Spiel; (...) das Geld, was man aufs Spiel setzet – Gra; pieniądze we grze stawiane
S. B. Linde, Słownik języka polskiego, Warszawa 1807-14	T. I, cz. 2, s. 1269 Liczban/Liczban /Liczbom Liczmanna – rachownica/abacus	T.II, cz. 1, s. 36 Marka – die Spielmarke, Marke/ Zeichen, Merkzeichen	T.IV, s. 986 Znak – znak na pieniądzach wybity, cecha; der Stempel, das Stempelzeichen.	T. III, s. 568 Szton – bierka we grze; ein Stein in Spiele (niosą karty i sztony i marki), Gall. Jetton.
C. C. Mrongovius, Dokładny słownik Polsko-Niemiecki krytycznie wypracowany, Königsberg 1835	s. 196 Liczman – Rechenpfennig	s. 207 Marka – Marke, Spielmarke; Zeichen, Merkzeichen, Merkmal	s. 661 Znak – Zeichen, (...) Merkzeichen	-----

¹⁴ E. Barfeldt 1910: 172-192.

¹⁵ Demel 1911; Drożdż 2014; Kielb 2015.

¹⁶ Z tabeli wykluczony został termin „token”, który dawniej nie był obecny w prezentowanych w Tabeli słownikach.

	liczman	marka	zeichen	żeton/jeton
J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Słownik języka polskiego, Warszawa 1900-1927	T.II, s 738 Liczman, Liczban, Liczbon blaszka, znaczek w kształcie monety do liczenia, np. w grze, marka.	T. II, s. 881-882 Marka, znak, znaczek, liczbon, liczman: M. na wziętą butelkę z piwem, za zwróceniem której zwracają złożony za nią, zastaw; M. piwna = znaczek, za którym wydaje ś. oddawcy oznaczoną ilość piwa. 2. znak, stempel: M. fabryczna. Przen. firma; gatunek.	T. VIII, s. 577-578. 2. Stempel, piętno, cecha, stygmat (...); 3. Szyld, godło (...).	T. VIII, s. 709 Żeton, metalowy znaczek honorowy do noszenia przy dewizce a. na pierśsiach, dawany np. inżynierom, którzy budowali kolej, zwycięzcom sportowym, osobom, które ukończyły uniwersytet itp.; szton, liczman, marka do gry: Kolej żelazna rozdała żetony, czyli znaczki wolnej jazdy, tym wszystkim, którzy brali udział w ich budowie.

Obecny w języku polskim „liczman” jako odpowiednik niemieckiego *Rechenpfennig* funkcjonuje już od XVI stulecia. Natomiast „żeton”, w zasadzie aż do XX wieku, nie był odnotowywany w słownikach i jest terminem stosunkowo nowym na gruncie języka polskiego (słownik Trotza jest tłumaczeniem francuskiego pojęcia na język polski). Co więcej termin ten posiadał znaczenia wyraźnie odbiegające od obecnej definicji numizmatycznej przytoczonej przez A. Mikołajczyka. S. B. Linde dostrzegł pokrewieństwo językowe polskiego słowa „szton” z francuskim „jettonem”, ale ogranicza jego znaczenie do „bierki w grze”. Na początku XX stulecia „żeton” to raczej dzisiejszy „medal”. Słownik J. Karłowicza, A. Kryńskiego i W. Niedźwiedzkiego jednoznacznie wiąże „żeton” z „liczmanem” bądź „marką do gry”. Właśnie „marka” była w XIX stuleciu pojęciem najbardziej zbliżonym do współczesnego definiowania „żetona” (słowniki Mrongowiusza; Karłowicza, Kryńskiego, Niedźwiedzkiego).

Zatem współczesny zakres numizmatycznej definicji terminu „żeton” jest bardziej wynikiem określonej konwencji utrwalonej w środowisku badaczy niżli wyrazem historycznego rozwoju pojęcia. Projekcja współczesnych pojęć na historycznie epoki może niekiedy razić swoim anachronizmem. Coraz częściej razi, że dawne „żetony” wcale „jetonami” nie są. Może to prowadzić do szeregu nieporozumień w opisie dawnych artefaktów. Dlatego należy, zwłaszcza w odniesieniu do starszych epok, gdzie konwencje terminologiczne nie są jeszcze skostniałe, dokonać stosownej

weryfikacji pojęć, tak aby wyeliminować pojawiające się niejednoznaczności.

Literatura

- Bahrfeldt E. 1910. *Die Münzen- und Medaillen-Sammlung in der Marienburg, Bd. V – Münzen und Medaillen der Stadt Danzig*. Danzig.
- Cnapius G. 1621. *Thesauri Polono-Latino-Graecii*, t.1. Kraków.
- Demel B. 1911. *Liczmany mennicze zwane podskarbiówkami*. Kraków-Warszawa.
- Drożdż L. 2014. *Podskarbiówki i liczmany*. Warszawa.
- Dugniolle J.F. 1876. *Le jeton historique des dix-sept provinces des Pays-Bas*. Bruxelles.
- Dutkowski J. 2007. *Motywy idei mieszczkańskich na monetach, medalach i żetonach gdańskich od końca XVI wieku do połowy XVIII wieku*, (maszynopis pracy doktorskiej), Uniwersytet Gdański.
- Dutkowski J. i Suchanek A. 2000. *Corpus Nummorum Gedanensis*. Gdańsk.
- Dasypodius P. 1642. *Dasypodius Catholicus: Hoc est, Dictionarium Latino-Germanico-Polonicum, Germanico-Latinum Et Polono-Latino-Germanicum [...] Cum Appendice nominum priopriorum Deorum, Dearum, Virorum, Mulierum, Regionum, Insularum, Urbium, Fluviorum et Montium, Dantisci*.

- Feuardent F. 1904. *Jetons et méreaux depuis Louis IX jusqu'à la fin du Consulat de Bonaparte*. Paris.
- Fontenay de J. 1854. *Manuel de l'amateur de jetons*. Paris.
- Garlicki P. 2013. *Żetony z wykopalisk przeprowadzonych w południowo-zachodniej części kwartału ulic: Długie Ogrody, Szafarnia, Angielska Grobla i św. Barbary w Gdańsku w latach 2008 i 2009*. „Archeologia Gdańska” 5, 285-307.
- Karłowicz J., Kryński A. i Niedźwiedzki W. 1900-1927. *Słownik języka polskiego*. Warszawa.
- Kiełb Z. 2015. *Herby urzędników polskich i litewskich na monetach oraz liczmanach w latach 1479-1707*. Puławy.
- Kowalski K. M. 2004. *Gdańskie żetony kościelne od XVI do XVIII wieku. Studium kalkulologiczne*. „Przegląd Numizmatyczny” 1, 3-7.
- Labrot J. i Henckes J. 1989. *Une histoire économique et populaire du Moyen Age: les jetons et les méreaux*. Paris.
- Linde S.B. 1807-14. *Słownik języka polskiego*. Warszawa.
- Maćkowski T. 2008. *Funkcjonowanie miejskich żetonów walowych (Wallzeichen) oraz szarwarzkowych (Scharwerkzeichen) w nowożytnym Gdańsku*. „Przegląd Numizmatyczny” 3, 60-65.
- Maćkowski T. 2009. *Żetony gdańskie z herbami Prus Królewskich oraz Korony Polskiej*. „Przegląd Numizmatyczny” 4, 49-51.
- Mayenowa M.R. (ed.) 1979. *Słownik polszczyzny XVI wieku*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.
- McWhorter Tenney M. 1936. *Communion Tokens: Their History and Use, With a Treatise on the Relation of the Sacrament to the Vitality and Revivals of the Church*. Michigan – Zondervan.
- Mentzer R.A. 1999. *The Reformed Churches of France and the visual arts*. W: P. Corby Finney (ed.) *Seeing Beyond the Word: Visual Arts and the Calvinist Tradition*. Cambridge, 199-230.
- Mikołajczyk A. 1994. *Leksykon numizmatyczny*. Warszawa-Łódź.
- Mitchiner M. 1988. *Jetons, Medalets & Tokens, vol. 1 – The Medieval Period and Nuremberg*. London.
- Mitchiner M. i Skinner A. 1983. *English Tokens, c. 1200 to 1425*. „British Numismatic Journal” 53, 29-77.
- Mrongovius C.C. 1835. *Dokładny słownik Polsko-Niemiecki krytycznie wypracowany*. Königsberg.
- Nagl A. 1888. *Die Rechenpfennige und die operative arithmetica*. Wien.
- Pastoureau M. 1984. *Jetons, méreaux et médailles. Typologie des sources du moyen âge occidental*, Fasc. 42. Turnhout.
- Paszkievicz B. 2013a. *Materiały numizmatyczne i metrologiczne ze stanowiska Szafarnia w Gdańsku*. „Archeologia Gdańska” 5, 355-378.
- Paszkievicz B. 2013b. *Moneta w dawnym Gdańsku. Badania archeologiczne w latach 1997-2009*. Gdańsk.
- Roelandt C., Sombart S., Prieur M. 2004. *Les jetons du moyen âge*. Paris.
- Rondot N. 1904. *Les médailleurs et les graveurs de monnaies: jetons et médailles en France*. Paris.
- Rouyer J. i Hucher E. 1858. *Histoire du jeton au Moyen Age*. Paris.
- Słownik Języka Polskiego* 1998. t. 3, red. M. Szymczak. Warszawa.
- Smith D.E. 1921. *Computing Jetons*. New York.
- Stade v. D. i Luther M. 1737. *Erläuterung und Erklärung der vornehmsten deutschen Wörter, deren sich Martin. Luther, in Übersetzung der Bibel in die Deutsche Sprache gebraucht*. Bremen.
- Trotz M.A. 1747. *Nouveau dictionnaire françois, allemand et polonois: enrichi de plusieurs exemples de l'histoire polonoise, des termes ordinaires des arts et des remarques de grammaire les plus nécessaires, avec une liste alphabétique des poètes et de meilleurs livres polonois*, t. 2. Leipzig.
- Turckheim-Pey de S. 1997. *Le jeton au Moyen âge: vers 1250-1498*. Paris.

Tomasz Maćkowski
Uniwersytet Gdański
mackowskitomasz@wp.pl